

УДК 94(477):314.151.3-054.72“1940/1960”

Касьянова Н. М.

ЯКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР В 40-60-ті РОКИ

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу якісних рис переселенців в УРСР в 40–60-ті роки, оскільки саме вони є визначальними у їх характеристиці. Автором досліджено такі якісні ознаки як стать, вік, сімейний стан, рівень освіти, професійні якості, стаж роботи та заробітна платня переселенців. Такі дані разом з оцінкою величини переселень дають можливість дослідити якісний склад переселенського контингенту, а отже надають повну картину переселенського процесу в 40–60-ті роки ХХ ст.

Ключові слова: переселенці, мігранти, вікова структура, статеві структура, якісний склад.

Політика переселення в Радянському Союзі була складовою загальнодержавної політики розвитку народного господарства і займала вагомим місце в системі державного управління. Інтенсивний розвиток економіки країни, процеси урбанізації вимагали різних форм переміщення робочої сили, а отже і регулювання міграційних рухів. Велика потреба в організованому міжтериторіальному розподілі населення і трудових ресурсів обумовлювалась необхідністю збільшення чисельності постійної робочої сили в багатоземельних, але відносно малозаселених сільських районах та зростаючим попитом на трудівників у великих промислових центрах.

В умовах сучасних вимог науки і практики державного управління до вивчення питань переселення населення важливе значення має аналіз ознак, що є визначальними у характеристиці переселенців. Насамперед до таких належать: стать, вік, сімейний стан, місце народження, освіта, зайняття,

заробітна платня тощо. Всі ці ознаки зумовлюються суспільним життям людей і залежать від соціальних і демографічних явищ. Разом з оцінкою величини переселень, такі дані дають можливість дослідити якісний склад переселенського контингенту, дозволяють збагатити аналіз впливу переселень на демографічну і соціальну структуру населення місць виходу і входу, поглиблюють дослідження соціально-демографічних характеристик мігрантів, а отже, надають повну картину переселенського процесу в 40–60-ті роки ХХ ст.

Радянська історіографія, згідно з ідеологічними традиціями, висвітлювала переселенський процес як вдалу цілеспрямовану політику уряду. Зазвичай переселення пов'язувалось дослідниками із необхідністю раціонального територіально-галузевого перерозподілу трудових ресурсів, обумовленого економічним розвитком суспільства [1]. Соціально-демографічні ж наслідки радянської переселенської політики у переважній більшості цікавили економістів та демографів [2]. Їх роботи базувались на даних тогочасної статистики, самостійних обстеженнях та аналізі анкетних даних переселенців, що для сучасного дослідника є вагомим підґрунтям. Доба незалежності України відзначилась новим поглядом на політику переселення. Разом з економічним обґрунтуванням переселень дослідники відзначають політичні мотиви, як-то формування соціальної бази підтримки політики союзного центру на місцях [3].

Джерельну базу дослідження становлять архівні справи, що зберігаються на полицях у фондах центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також дані загальносоюзного перепису населення 1959 року.

Мігранти, незалежно від типу, форм, напрямків переміщень мають специфічні особливості статевого та вікового складу. Вікова і статеві структури характеризуються значною динамічністю та приваблюють дослідників не лише з позиції соціальної мобільності тих чи інших вікових груп, але й з боку впливу на відтворення населення та інші демографічні показники. Вікова структура визначає економічно активний період людського життя і залежну від нього матеріальну забезпеченість. Обстеження переселенців, здійснювані

сучасниками в 60–70-ті рр. показали, що серед осіб віком 16 і більше років у співвідношенні між чоловіками та жінками спостерігалась рівновага. Щодо статевого складу мігрантів і всього населення, то серед перших переважали чоловіки, а серед других – особи жіночої статі [4]. Кількість жінок, що припадала на 1000 вибулих чоловіків у загальній міграції, була значно меншою, ніж аналогічний показник у переселенців, а в загальній чисельності населення помітно переважали жінки. Це свідчить про те, що за інших однакових умов контингент переселенців мав найкращі з цього погляду передумови для відтворення населення. Показники співвідношення між кількістю переселених у 1940–1960-х рр. чоловіків і жінок свідчать, що для міст рівновага між статями була порушена за рахунок чисельності переваги чоловіків, для села – жінок. У сукупності вибулих за всіма формами міграції і в селах, і в містах домінували чоловіки. До того ж в містах чоловіки домінували ще більше. Підвищена інтенсивність руху чоловіків сприяла поглибленню утвореної ще в роки Великої Вітчизняної війни диспропорції статей. До того ж висока міграційна мобільність чоловіків безумовно знижувала їх трудову активність і, що важливо з погляду відтворення населення, зменшувалась можливість одруження сільських жінок.

У сукупності переселенців в різних співвідношеннях традиційно є майже всі вікові групи. Але, аналіз вікової структури мігрантів свідчить про поглиблення характерної для міграцій закономірності – збільшення серед усіх міграційних категорій груп найбільш активного працездатного віку. Це логічно, оскільки при соціалізмі, за умови ліквідації приватної власності на засоби виробництва, планової економіки, міграція переважно мала організований характер і була в руках держави засобом планового територіального перерозподілу населення з метою найбільш раціонального освоєння природних ресурсів. Саме тому на перше місце висувалася проблема переселення колгоспників та одноосібних селян малоземельних регіонів до багатоземельних, а також здійснення перерозподілу трудових ресурсів по окремим постановам

уряду. Обсяг, напрями, інтенсивність і форми міграцій значною мірою були обумовлені народногосподарськими планами. Поряд з цим, набуває поширення форма переселення за організованими наборами робітників.

Отже, в складі вибулих за всіма формами міграції (організованої та позапланової) особи працездатного віку становили великий відсоток. Разом з тим, активні міграційні процеси, таким чином, зумовлювали постаріння населення у місцях виходу. Між зміною вікової структури і питомою вагою переселень існує пряма залежність: чим молодший вік, тим сильніше потяг до переміщень.

Дослідниця Загробська А. Ф. розробила структуру вікових груп переселенців, в основу якої поклала вік одружених переселенців. Вона виділяє сім досить великих вікових груп: 16–19 років, 20–29, 30–39 та старші вікові групи – 40–49, 50–54, 55–59, 60 років і старші [5].

У віці 16–19 років питома вага переселенців невелика, оскільки в цьому віці порівняно мало осіб, що створили сім'ю. У цій віковій групі спостерігається перевага жінок над чоловіками, що зумовлено юридично наданою жінкам можливістю раніше одружуватися, а також перебування чоловіків у лавах радянської армії.

У віковій групі 20–29 років чисельність мігруючих чоловіків і жінок значно збільшується, утворюючи міграційний «пік», після чого настає спад переселень і чоловіків і жінок – у віковій групі 30–39 років незначний, а в старших вікових групах досить великий.

Зменшення питомої ваги переселенців старшого віку пояснюється тим, що особи цього віку мають незначну мобільність, що зумовлюється труднощами переїздів, відсутністю успадкованих традицій до переміщень, уподобанням місця проживання, адаптацією до нього тощо, а також умовами переселення. Отже, з віком кількість переселенців зменшується. Аналогічна тенденція спостерігалась в інтенсивності повікової рухливості всіх мігрантів і свідчить про вищу міграційну мобільність молодших вікових груп.

Мобільність дітей визначається статусом мобільності подружньої пари, і насамперед глави сім'ї, тобто інтенсивність міграції дітей зумовлюється інтенсивністю міграції батьків, з якими вони переселялися. Як бачимо, віковий склад переселенців належить до прогресивного типу вікових структур, який може забезпечувати зростання чисельності населення як у найближчій, так і у віддаленій перспективі.

У складі переселенців чоловіків зовсім відсутні особи віком 60 і більше років, а жінок є дуже мало. Це знову ж таки наслідок того, що в організованих переселеннях беруть участь найбільш активні в працездатному відношенні вікові групи.

З погляду міграції науковий інтерес становить національний склад переселенців як свідчення про існуючі міграційні зв'язки між окремими націями і міграційну мобільність населення УРСР та інших республік Радянського Союзу. На жаль «провали» інформації, що охоплюють великі часові інтервали, не дають можливості детально і послідовно проаналізувати динаміку міграційних переміщень населення за післявоєнний період у розрізі національностей.

Порівняльну інформацію під час дослідження цього питання надають дані перепису населення 1959 р., інформація з витягів заяв переселенців та дані поточного обліку мігрантів за 1940–1960-ті роки [6].

Зіставлення відомостей цих джерел показує, що контингенти планово переселених і мігруючих за всіма формами переміщення складались із злиття багатьох національностей радянської країни. Зокрема, в етнічному складі організовано переселених більшість становили сім'ї у подружніх парах яких поєднувалися українці, як домінуюча для республіки національність, з іншими національностями і народностями СРСР. Змішані шлюби створювали умови для асиміляції і «перемішування» національного складу мігрантів, посилювали процеси інтернаціоналізації та взаємозбагачення культур. Цей аспект переселенської політики гармонійно вписувався в загальну концепцію

державної ідеології Радянського Союзу – формування радянської людини «нової формації». Розбудова нового суспільства вимагала нівелювання індивідуальності, знищення історичної пам'яті народу, що забезпечувалось поряд із принципом наступності поколінь, а враховуючи взаємопов'язаність школи, піонерії, комсомолу та партії така наступність була можливою, в наданні представникам будь-якої національності, незалежно від місць їх виходу і входу, рівних прав і участі в суспільному житті країни. Таке переміщення кадрів розглядалось як позитивне, як вияв інтернаціонального характеру й подолання регіонального патріотизму, а головне відповідало імперській меті – денационалізації суспільства. Логічним запереченням цій тезі може бути думка про вияв демократичності радянської влади по відношенню до своїх громадян. Однак, з урахуванням командно-адміністративної системи управління, справедливим видається висновок про переслідування мети виховання таким чином людини без національності або громадянина Радянського Союзу, людини вірної революційним, бойовим, трудовим традиціям радянського народу [7]. Такий підхід усував по суті необхідність зосередження уваги на чисельності і співвідношенні окремих національностей у загальній сукупності мігруючих і в складі організовано переселених сімей. Таким чином формувалась робоча сила та фахівці без національності.

Серед показників, що належать до соціально-демографічної характеристики переселенців, є їх загально-освітня підготовка. Від неї значною мірою залежали культурний та інтелектуальний рівень переселенців, формування їхнього ставлення до умов життя, особливо матеріально-побутового забезпечення та праці, і, як наслідок, визрівання рішення переселитися. При обстеженні сімей переселенців виявлено, що переважна їх більшість були грамотними. В їх складі була досить висока питома вага осіб з неповною середньою і початковою освітою.

Розподіл переселенців за рівнем освіти та віковою структурою показав, що найвищі коефіцієнти осіб з неповною середньою і середньою освітою

пов'язувались з наймолодшою віковою групою 16–19 років. Зі збільшенням віку величина цих коефіцієнтів мала схильність до зменшення. При розподілі осіб з початковою освітою виявляється протилежна закономірність. З переходом до старших вікових груп коефіцієнти збільшуються. Це є свідченням нижчого порівняно з молодшими віковими групами освітнього рівня переважної більшості осіб старшого віку.

Невисокий рівень освіти гальмував опанування складних професій, що приваблювали переселенців умовами й оплатою праці. Наявність сім'ї і вік, як правило, стримували перспективи підвищення рівня освіти і можливості досягнення вищих рівнів заробітної платні, які б забезпечували збільшення витрат на утримання сім'ї і виховання дітей. Таким чином, можливо і непомітно для самих переселенців, рівень їх освіти впливав на формування переселенських потоків і, безумовно, позначався на виборі напрямку переїзду в сільські місцевості або в міста. У містах порівняно із селами були більш високі вимоги не лише до загальноосвітньої, а й кваліфікаційної підготовки. І якщо у початковий відбудовчий період головним джерелом оргнабору робітників було сільське населення, то після 1953 р. оргнабір за рахунок некваліфікованої сільської робітничої сили вже не відповідав потребам розвитку народного господарства. Велике будівництво, розвиток промислового виробництва, застосування нової техніки в таких трудомістких галузях, як вугільна, металургійна промисловість, потребували більш кваліфікованої робочої сили, яка забезпечувалась, головним чином, за рахунок міського населення [8].

Невиключними були й протилежні ситуації, коли переселенці із міст у села не відповідали потребам сільського господарства, були відірваними від землі та відмовлялися на ній працювати. Так, у березні 1952 р. із Львівської області було спрямовано до колгоспів Херсонської області 105 родин переселенців, 60 з яких виявились робітниками та службовцями, тому відмовились працювати в колгоспах і вимагали надання їм роботи за спеціальністю. Багато хто, не отримавши бажаного, виїздили в інші регіони або повертались в місця

виходу [9]. Скоріш за все наявність таких прорахунків під час здійснення переселення можна пояснити бажанням місцевих переселенських органів у будь-який спосіб виконати поставленні урядом плани переселення, адже незважаючи на добровільність процесу переселення стовідсоткове їх виконання було бажаним та пріоритетним. Нерідко службовці та місцеві інспектори з переселення вдавались до хитрощів або навіть застосування адміністративного тиску, що безумовно впливало на якісний склад переселенців.

Під впливом загальноосвітнього рівня формувалась потреба в якомусь виді праці, здобутті спеціальності. Для виявлення якості осіб переселенців з урахуванням порівняно великої різноманітності спеціальностей, їх можна об'єднати у групи з наближенням спеціальностей до головних галузей народного господарства: промисловості та транспорту, сільського господарства, будівництва і сфери обслуговування. При групуванні сільськогосподарських спеціальностей виокремлено чотири групи: 1) спеціальності сільського господарства, що передбачали наявність певної теоретичної підготовки, в тому числі спеціалісти сільського господарства та механізатори; 2) спеціальності сільського господарства, набуті з досвідом роботи в різних сільськогосподарських галузях, в тому числі у рослинництві, тваринництві та в інших галузях; 3) спеціальності, набуті в процесі роботи в різних галузях народного господарства, в тому числі у промисловості, на будівництві, у сфері обслуговування; 4) різноробочі, тобто особи, які не мали спеціальності.

До першої групи належали спеціалісти сільського господарства і механізатори, тобто особи, які здобули спеціальність через відповідну спеціальну підготовку. До другої – ті, які пропрацювали в рослинництві, тваринництві та інших галузях сільського господарства і мали спеціальність у зв'язку з досвідом роботи.

В загальному числі осіб з спеціальностями переважали ті, хто одержав їх шляхом набуття у процесі праці практичних навичок, що не могли

компенсувати відсутності теоретичної підготовки, необхідної для виконання певної висококваліфікованої роботи. Порівняння питомої ваги окремих спеціальностей дозволяє зробити висновок, що найбільша мобільність була властива механізаторам сільського господарства. Це зумовлювалось умовами праці, більшим діапазоном ознайомлення цієї категорії спеціалістів з життям за межами свого населеного пункту, підвищеним попитом на спеціалістів такого профілю з боку сільського господарства, у виробничі процеси якого активно впроваджувались індустріальні методи, зростав рівень механізації трудомістких робіт тощо.

Сукупність тих, хто не мав спеціальності, змінюється залежно від років, в які здійснювались переселення. До неї належали переважно особи з невисоким загальноосвітнім рівнем, які могли виконувати нескладні, непривабливі за змістом сільськогосподарські роботи. Оскільки в сільському господарстві в 40–60-ті рр. був ще значний обсяг таких операцій, то переселенці, які не мали спеціальності, без проблем знаходили місця прикладання своєї праці і задовольняли якоюсь мірою потреби в робочій силі сільськогосподарських районів з відносним дефіцитом трудових ресурсів. Наглядно якісний склад перших післявоєнних сільськогосподарських переселенців демонструє серпнева постанова Державного Комітету Оборони за № 6372 від 1944 р. «Про переселення колгоспників в райони Криму», якою визначалась необхідність переселення в райони Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки 3000 колгоспників та 212 керуючих робітників сільського господарства та спеціалістів, серед яких: голови колгоспів та сільрад, комбайнери, трактористи, механіки, агрономи, зоотехніки, вчителі та лікарі [10]. Як бачимо, в кількісному відношенні значно переважають прості робітники, на плечі яких й покладався основний тягар відновлювальних робіт. Проте поступово сільське господарство переорієнтовувалось на комплексну механізацію, широке застосування електрики, досягнень хімії тощо, що не могло не відбитись на вимогах, які висували до переселенців. Зрозуміло що в

такому сільському господарстві важко було працювати людям, які не мали високої загальної освіти і спеціальної підготовки. У зв'язку з цим на кінець 60-х рр. сільськогосподарське виробництво підвищує вимоги до культурно-технічного рівня майбутніх переселенців, бо інтенсивність його була неможлива без дальшого вдосконалення майстерності самих працівників.

Оскільки переселенці були й частиною трудових ресурсів доцільно охарактеризувати їх з погляду обраних місць прикладання праці, стажу роботи і посади, яку вони займали до виїзду. Сенс такого підходу до вивчення проблеми полягає у тому, що незадоволеність місцем роботи чи посадою робить працю непривабливою, знижує трудову активність і сприяє визріванню рішення про переїзд.

Зазвичай до переїзду жінки-мігрантки більше пристосовували свою працю у колгоспах і у сфері обслуговування, а чоловіки – у промисловості і на транспорті.

Місця роботи певною мірою характеризували соціальний склад переселенців. Якщо вважати, що у колгоспах працювали переважно колгоспники, а в радгоспах, на промислових підприємствах, транспорті, будівництві – робітники, то в складі переселенців переважали робітники. Однак такий розподіл є дуже умовним, оскільки в кожній галузі виробництва працюють й службовці, вірогідність попадання яких до складу переселенців не виключена. Проте можна все ж таки зробити висновок, що серед переселенців переважали робітники.

Отже, найбільша мобільність спостерігалась серед робітників, менша – у службовців і найменша – серед колгоспників.

Логічно припустити, що вивчаючи горизонтальну мобільність переселенців, слід звертати увагу також і на стаж їх роботи. Роль трудового стажу значна, оскільки зазвичай зі збільшенням стажу посилювалась прив'язаність до місця роботи, а міграційна рухливість мала тенденцію до зниження. У загальній сукупності переселенців найвища міграційна

мобільність спостерігалась серед осіб із загальним стажем роботи до року і тих, що зовсім його не мали. Отже, зі збільшенням трудового стажу обсяг мігруючих переселенців дещо зменшувався, але нерівномірно. Невиключними були й випадки переселень осіб із стажем два–три і навіть шість–десять років. Якщо мігранти із стажем роботи два–три роки перебували зазвичай у віковій категорії 16–18 років, то інші були значно старшими.

Переселення перших можна якоюсь мірою пояснити відсутністю прив'язаності до місця роботи, пошукам такої, що відповідала б їхнім запитам тощо. Переїзди осіб зі стажем, пов'язані, певно, з іншими причинами. До таких причин слід, очевидно, віднести те, що в сім'ях зі стажем роботи глави родини і його (її) дружини (чоловіка) шість – десять років, як правило, вже були діти, необхідність виховання і навчання яких ставила нові вимоги до умов життя. Щоб задовольнити їх переселенці ігнорували стаж роботи і розглядали потребу в переміщенні з позицій підвищення оплати праці, вдосконалення режиму трудової діяльності, поліпшення житлово-побутових умов тощо. В процесі довшої тривалості праці, ці особи встигали не лише набути певного життєвого і трудового досвіду, а й створити заощадження, що б сприяли їх переїзду і влаштуванню на новому місці.

Таким чином, якісні риси переселенців в Українській РСР в 40–60-ті роки характеризуються значним різноманіттям. У віковому складі переселенського контингенту домінували одноосібники та родини найбільш активного та працездатного віку, рівень освіченості яких коливався від початкової освіти до кваліфікованих працівників. Супутні ознаки, що дозволяють значно збагатити аналіз характеристики переселенців, як то національність, місце народження, зайняття, стаж роботи не є визначальними, а в деяких випадках були навіть не важливими, тому на них не зосереджували уваги, що ускладнює роботу сучасного дослідника. У будь якому разі беззаперечно можна констатувати, що якісні ознаки переселенців намагались якомога гармонійніше вписати в

загальну політику переселення та цілі, які вона переслідувала. Наявні прорахунки в процесі переселення пов'язувались з людським фактором.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Загробська А. Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР / А. Ф. Загробська. – К.: Наук. думка, 1974. – 112 с.; Янковская Е. А. Перераспределение трудовых ресурсов / Е. А. Янковская. – К.: Наук. думка, 1978. – 132 с.

2. Демографическое развитие УССР (1959–1979 гг.) / Ред. кол.: В. С. Жученко [отв. ред. и др.]. – К.: Наук. думка, 1977. – 221 с.; Урланис Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР / Б. Ц. Урланис. – М.: Наука, 1974. – 335 с.

3. Терлюк І. Я. Росіяни західних областей України (1944–1966 рр.) / І. Я. Терлюк. – Львів: Центр Європи, 1997. – 176 с.

4. Загробська А. Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР / А. Ф. Загробська. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 62.

5. Загробська А. Ф. Організовані переселення ... – С. 65–67.

6. Всесоюзная перепись населения 1959 г. // Демоскоп. – № 89–690. – 6-13 июня 2016 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=3>

7. Касьянова Н. М. Виховання людини «нової формації» крізь призму радянської повсякденності / Н. Касьянова, М. Бондарев // Збірник тез всеукраїнської наукової інтернет-конференції «Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини», 20 травня 2016 р., м. Вінниця. – Вінниця: Друк, 2016. – С. 51-54.

8. Янковская Е. А. Перераспределение трудовых ресурсов / Е. А. Янковская. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 92.

9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2962. – Арк. 34.

10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1318. – Арк. 9.

АННОТАЦИЯ

Качественные характеристики переселенцев в Украинской ССР в 40–60-е годы.

В статье анализируются качественные черты переселенцев в УССР в 40–60-е года, поскольку именно они являются определяющими при их характеристике. Автором исследованы такие качественные признаки как возраст, пол, семейное положение, уровень образования, профессиональные качества, стаж работы и заработная плата переселенцев. Такие данные совместно с оценкой величины переселений дают возможность исследовать качественный состав переселенческого контингента и формируют полную картину переселенческого процесса в 40–60-е года XX века.

Ключевые слова: переселенцы, мигранты, возрастная структура, половая структура, качественный состав.

SUMMARY

Qualitative characteristics of immigrants in Ukrainian SSR in 40-60-s.

This article is devoted to the analyze of the qualitative features of immigrants in the USSR in the 40-60's, as they are important for immigrants' characteristics. The author has investigated such quality characteristics as gender, age, marital status, education level, professional skills, working experience and wage of the immigrants. These data with an estimate of migrations make it possible to examine the migration contingent and provide a complete picture of the migration process in the 40-60-ies of XX century.

Keywords: immigrants, migrants, age structure, gender structure, quality features.